

Kamen Donchev

(Bulgaria, Institute of Ethnology and Folklore Studies with an Ethnographic Museum, Bulgarian Academy of Sciences)

An Attempt at Comparing the Bulgarian Customary Laws of Inheritance Succession and the Respective Systems in France and among the Moroccan Berber

Abstract: The article presents a comparison between the Bulgarian customary laws of inheritance succession and the respective systems in France and Morocco.

The main difference between the Bulgarian and the French system is the fact that the Bulgarian laws in question are uniform across the country, while one may claim that there exist different types of systems of inheritance succession in different regions of France.

The author emphasises that the Bulgarian laws, which do not give preference to one of the successors, are analogous to the system of egalitarianism characteristic of the western parts of France. Respectively, the hypothesis is put forward that the Bulgarian customary laws of inheritance were predetermined by the fact that the rural society in Bulgaria after the Liberation from the Ottoman rule (1878) and some time before that consisted of free peasants who were landowners. Such were the peasants in Normandia (the western part of France) as well.

Another characteristic of the Bulgarian customary laws of inheritance succession discussed in the paper bears similarity to the laws in some areas of France related to the system of egalitarianism: particularly, the fact that only male successors had the right to inherit real estate as a daughter after her marriage went to the family of her husband where she profited from his property. This principle of inheritance has its roots in the broader context of the ancient patriarchal societies in Europe, given that it was characteristic of the customary law of the ancient Franks.

The author goes on to discuss that the stated principle of inheritance is also characteristic of the customary law system of the Moroccan Berbers – the local, pre-Arabic population of Morocco.

In conclusion, the author notes that after the Liberation of Bulgaria from the Ottoman rule, under the influence of the development of a new type of economy, i.e. the market economy, women were included in the customary laws of inheritance and as a result gradually occupied an equal place in society, which undoubtedly had progressive consequences.

Камен Дончев

(България, Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей (ИЕФЕМ) – БАН)

Опит за сравнение между българската обичайна система на наследяване и обичайните системи на наследяване във Франция и при мароканските бербери

Интересът ми към едно такова сравнително проучване се породи от съпоставката, която имах възможността да направя между резултатите от моите изследвания върху българското обичайно право и наблюденията ми върху обичайното право във френскоезичните европейски страни и правото на мароканските бербери, добити въз основа на проучване на литература и архивни материали по време на мои специализации във Франция и Мароко.

Тази съпоставка показва на първо място, че между характерните особености на българската обичайна система на наследяване и системата във Франция съществува следната основна разлика: българската обичайна система на наследяване въпреки някои несъществени локални особености, е еднотипна като цяло. Тази еднотипност се проявява на всички етапи от нейното развитие включително в периода след Освобождението.

Промените в българското обичайно право след Освобождението в резултат на утвърждаването на новия тип социално-икономически отношения, основани на пазарната икономика, по редица причини от локален характер (местоположение на селището, особености на релефа и др.) първоначално се проявявали неедновременно и не в еднаква степен във всички части на страната, в резултат на което еднотипността на обичайното право временно се нарушавала. В крайна сметка обаче те се наложили навсякъде и довели до цялостна промяна на облика на българското обичайно право, респективно на обичайната система на наследяване, а впоследствие и до отмирането му.

От своя страна обичайната система на наследяване във Франция се отличава със своето многообразие. По същество би могло да се говори за наличието на различни типове обичайна система на наследяване в отделните райони на страната.

* * *

Едно съвсем кратко описание на характерните особености на българската обичайна система на наследяване и на системата във Франция би подкрепило горните твърдения.

Характерна особеност на българското обичайно наследствено право в последните десетилетия на османското владичество било запазването на принципа на наследяване, типичен за българското обичайно наследствено право в средновековна България. Според него право да наследяват имота на починалия наследодател имали само синовете, тъй като след оженването си обикновено те оставали в бащиното семейство и чрез труда си продължавали да допринасят за увеличаване на неговото имущество. Дъщерите не наследявали имот, тъй като след омъжването си излизали от семейството на родителите си

и отивали в семейството на своя съпруг, където се ползвали от неговия имот (Андреев 1980: 129).

След Освобождението наследствените отношения в българската държава били уредени от Закона за наследството от 1890 г., повлиян от законодателството на западноевропейските страни¹. Според него низходящите от мъжки и женски пол са наследявали по равно. Тази система на наследяване обаче противоречала на обичайната практика. Верен на вековните си традиции, народът продължавал да се придържа към обичайната практика и по този начин открито изявявал нежеланието си да се съобразява с новия закон. Така и след Освобождението в Северозападна България продължавала обичайната практика имуществото на родителите (главно на бащата) да се наследява само от синовете². “Само момчето наследява бащиното си имущество – пише Д. Маринов – а момата зима онуй, което ѝ се даде като милост, защото „моята кръв, моят корен се продължава през сина ми, а не през дъщеря ми” (Маринов 1894: 121).

В така създалата се обстановка се наложило законът да бъде на два пъти коригиран. Това станало с две допълнения към него – от 1896 г. и 1906 г.³ През 1896 г. на наследниците от мъжки пол било дадено право да изкупуват срещу определена цена дяловете на наследниците от женски пол, в които са били включени недвижими имоти. През 1906 г. била направена още по-съществена корекция на системата на наследяване: предвиждало се наследниците от мъжки пол да наследяват от непокрытите недвижими имоти и от онези движими имоти, смятани за неотменна част от земеделското стопанство, дялове два пъти по-големи от дяловете на наследниците от женски пол.

Въпреки че била коригирана в полза на обичайното право, системата на наследяване, установена от писаното право, не могла да се наложи изведнъж. Под различни форми новото положение при наследяването, а именно дъщерите да получават дялове от имота, макар и два пъти по-малки от дяловете на синовете, било заобикаляно. Сведенията на местното население от Северозападна България свидетелстват, че обичайната практика на наследяване продължила да се прилага и след корекциите на Закона за наследството. И след тези корекции в редица села в Северозападна България на дъщерите продължавали да не дават имот в наследство: на дъщерята „може да ѝ подарят на сватбата овца, коза, жълтици, но не имот”; на дъщерите се е гледало като на „нещо чуждо” (с. Алтимир, Врачанско). От своя страна, дъщерите сами не претендирали за имот и се отказвали от дяловете, които им се полагали по закон: „не вземат, не искат” (с. Стубел). В други случаи те получавали имот, но се задоволявали с по-малки дялове от тези, които им се полагали, и получавали „толкова, колкото братята им отстъпят” (с. Ново

¹ Закон за наследството, ДВ, № 20, 25.I.1890.

² Характеристиката на българската обичайна система на наследяване е направена въз основа на сведения, почерпани от авторови теренни материали, събрани в Северозападна България и Родопите през 80-те години на XX век и архивирани както следва: *Дончев, К.* Теренни материали, архивирани в архива на Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН под номера: 2-III, 3-III, 17-III (Северозападна България); 67-III, 68-III, 69-III, 70-III, 71-III, 72-III (Родопи). Цитатите в текста, примерите от различни села, сведенията на осведомителите, представени без позоваване на бележки, са извлечени от тези материали.

³ Закон за някои допълнения в Закона за наследството от 17.XII.1889 г., ДВ, № 29, 6.II.1896; Закон за изменение и допълнение на някои членове от Закона за наследството, ДВ, № 29, 7.II.1906.

село, Видинско), „по уговорка с братята” (с. Медковец, Монтанско). Към тези случаи следва да се причисли и даването на отделни места на зестра на дъщерите при омъжването им (с.с. Ново село, Раковица, Видинско; с.с. Якимово, Медковец, Монтанско). Като зестра се давал имот, но толкова, колкото бащата преценявал. Във всички случаи този имот бил по-малък от имота, който се полагал на дъщерята.

Може да се посочат и други случаи, които показват нежеланието на местното население да се съобразява с новия закон, предвиждащ даването на имот на дъщерите. Така повсеместно явление в Северозападна България било дъщерите, ако изобщо получавали имот, да го получат едва след смъртта на бащата, т.е. когато бащата приживе делял имота, не давал дялове на дъщерите. Той можел да даде имот на някоя дъщеря само, „ако застарее, за да се ожени” (с. Якимово, Монтанско). В някои случаи, дори и след смъртта на бащата, дъщерите получавали имот, но само от дела, който той бил оставил за себе си: „ако има нещо от стария, (тогава дъщерята) ще вземе някоя част” (с. Раковица, Видинско).

Бащата можел да лиши дъщерите си от имот и завинаги, като завещаел полагаемите им се дялове на синовете си, и това нередко се практикувало. Понякога дори и когато в семейството не е имало синове, бащата можел да лиши завинаги от имот някои от дъщерите си. В такъв случай той обикновено „си вземал един зет при себе си да го гледа” и оставял имота на него. Такъв зет се наричал *догледник*. Възможно е било също бащата да осинови чуждо момче. Осиновеният наследявал имот наравно с дъщерите и по този начин техните дялове се намалявали. Понякога той получавал дори целия имот, а дъщерите не получавали нищо (с. Алтимир, Врачанско).

Теренните материали от преобладаващата част от Родопите също убедително показват, че населението не се съобразявало със законното положение, дъщерите да получават дялове от имота, макар и два пъти по-малки от дяловете на синовете. Това несъобразяване се проявявало с различна сила в отделните райони на Родопите. Така на някои места е имало случаи, „ако уважават братята си”, сестрите да се откажат от наследство (с.с. Змеица, Беден, Смолянско). Другаде пък „когато им направят повече чеиз”, дъщерите „не закачали имота” (с. Жълтуша, Кърджалийско). В други случаи (с. Ваклиново, Благоевградско; с. Пчеларово, Кърджалийско) те получавали имот токова, „колкото братята им дадат”, а той бил обикновено по-малко от онзи, който им се полагал: „дават им нещо, колкото да не пречат” (с. Ваклиново). На някои места дяловете, които получавали дъщерите, били значително по-малки от дяловете на синовете: „по един-два декара” (с. Покрован, Кърджалийско), или пък: ако синът получил 10 декара имот, дъщерята получавала 3-4 декара (с. Хвойна, Смолянско). А на други места (с. Смилян, Смолянско; с.с. Вълче поле, Царева поляна, Малко градище, Хасковско) дъщерите изобщо не наследявали имот: „нямаше такъв обичай” (с. Вълче поле). Те можело все пак да получат някакъв имот само ако в семейството не е имало синове, или пък в случай, че дъщерята се омъжила за беден мъж: тогава „баща ѝ да ѝ даде нещо малко” (с. Малко градище).

Трябва да се отбележи, че с течение на времето под влияние на развитието на пазарната икономика и утвърждаването на частнособственическия манталитет реакцията срещу Закона за наследството в Северозападна България започнала да отслабва. Официалната практика на наследяване постепенно се налагала. Все по-често дъщерите

настоявали да получават дяловете от имота, които им се полагаха, макар и два пъти по-малки от дяловете на синовете. Ако синовете не искали да дават имот на дъщерите, или пък им давали дялове по-малки от полагаемите им се, дъщерите „се съдели” – т.е. отнасяли се до съда и получавали дяловете си.

Един осведомител от с. Раковица, Видинско си спомня, че по времето, когато той бил млад, много рядко се случвало дъщерите да се отказват от имот: ако някоя дъщеря се омъжвала за богат мъж, „само тогава не търси имот”. А друг осведомител от с. Стубел, Монтанско, разказва за делбата в тяхното семейство. Той имал три сестри. При делбата две от сестрите „съдили” брат си да им даде полагаемите им се дялове от имота. Едната от тях заявила: „и пепело ще ти вземем”.

Случвало се в отговор на настояването на сестрата да получи дела си братът да я прокълне: „да не видиш хаир от имота”. Но и от клетвата вече не се страхували. Процесът на налагане на официалната практика на наследяване се засилил особено след Балканската и Първата световна война. Така например според осведомителите от с. Старопатица, Видинско, докъм 1915 г. „на дъщерите не са им давали нищо (никакъв имот)”, но след това „започнали да влизат у закона”.

Налагането на официалната практика на наследяване обаче не станало едновременно в целия район. В изостаналите планински села (с. Раковица, Видинско; с. Горна Лука, Монтанско, Монтанско) то се забавяло, докато в равнинните (с.с. Доктор Йосифово, Комозица, Якимово, Медковец, Монтанско) се осъществявало с особена сила. В крайна сметка, макар и бавно и неедновременно, със закона започнали да се съобразяват навсякъде.

В Родопите игнорирането на новия принцип на наследяване продължило през целия изследван период. И все пак на отделни места (с.с. Долно Луково, Гугутка, Кърджалийско; с. Червен, Пловдивско) се съблюдавало правото на дъщерите на дялове от имота два пъти по-малки от дяловете на синовете. Това било „селска традиция” (с. Долно Луково).

Така под влияние на стремежа към придобиване на собственост, отразен и в официалното законодателство, в обичайната система на наследяване постепенно наред със синовете били включени и дъщерите.

Що се отнася до характерните черти на обичайната система на наследяване във Франция видният изследовател на френските юридически обичаи Жан Ивер, цитиран от неговия последовател Емануел Ле Роа Ладюри, изтъква: „Френските обичаи са били ориентирани към три главни разрешения (А, Б и В). Едното разрешение е за възможно даване на предимство (облагодетелстване) на един от наследниците, което ще срещнем в осцитанската и валонската област (А). На противоположния край са обичаите за съвършено равенство (Б). Към тази категория принадлежи голямата група на обичаите на Запада. Между тези две крайни разрешения (А и Б) се намират обичаите от парижки тип (В), които, както винаги, са по-нюансирани. В първата от тези системи (В1), широко практикувана през средните векове, детето, получило някакъв дял от наследството приживе на родителите си, поради този факт е изцяло и безусловно изключено от наследяването в бъдеще; във втората от тези системи (В2) получилият авансово дял наследник може да избира, пред него има две възможности: да задържи полученото,

отказвайки се от наследяване в бъдеще, или и той да участва в делбата „вносяйки” в общата маса получения авансов дял” (Le Roy Ladurie 1972: 827).

Възниква въпросът кои са причините за наличието на тези различни типове наследяване във Франция. Стремейки се да отговори на този въпрос Жан Ивер издига следната хипотеза, подкрепена и от Емануел Ле Роа Ладюри: може би тук трябва да се търси „ясно изразеният ефект на някаква социална структура” (Le Roy Ladurie 1972: 845). Във връзка с това той обяснява принадлежността на обичайното наследствено право във Валония към „групата на даване на предимство на един от наследниците” с обстоятелството, че тази област е била населена със зависими селяни. В същото време „фламандското право, също като обичаите на нормандците (за които е характерно равенството при наследяването), е представител на друга етничност и на различна култура – културата на свободни хора” (Le Roy Ladurie 1972: 845).

Като имаме предвид казаното по-горе, бихме могли да твърдим, че българската обичайна система на наследяване е аналогична на втория тип обичайна система на наследяване във Франция, посочен от Жан Ивер, а именно системата на егалитаризма или на равенството в наследяването. За българското обичайно наследствено право не е присъщо даването на предимство на един от наследниците.

Ако трябва да потърсим причината за тази характерна особеност на българската обичайна система на наследяване, бихме могли, опирайки се на разсъжденията на Жан Ивер, да отбележим, че тя се крие в обстоятелството, че селското общество в България след Освобождението както и доста време преди това се е състояло от свободни селяни, които са били собственици на земя.

Както е известно, с Конституцията на Княжество България от 1879 г. (Търновската конституция) била регламентирана частната собственост върху земята⁴. Всъщност пътят към утвърждаване на частната собственост върху земята за българските селяни се открил още преди Освобождението – с поземлената реформа от 1832 г., която окончателно ликвидирала спахийската военно-ленна система в Османската империя (за Северозападна България с поземлената реформа от 1853 г.). След реформата в юридическото положение на селяните настъпили промени. Те станали вече държавни селяни, зависими и задължени само спрямо държавата, тъй като правата на спахиите били предадени на държавата. Унищожена била личната зависимост от феодалите-спахии. Селяните могли свободно да купуват и продават земя, вследствие на което много от тях станали дребни и средни, а някои дори и едри земевладелци.

Към това би могло да се добави и обстоятелството, че дори и в условията на спахийската военно-ленна система, твърде специфична и различна от класическата феодална система в Западна Европа, българските селяни не са били класически крепостни селяни, изцяло зависими от феодалите-спахии, а формално били зависими и от държавата. Друга характерна черта на българската обичайна система на наследяване, по която тя се отличава от системата на наследяване в повечето области на Франция е, че, както бе отбелязано в настоящото изложение, само наследниците от мъжки пол наследявали

⁴ Конституция на Княжество България, Търново, 1979, чл. 67.

недвижимите имоти; дъщерите не наследявали имот, защото след омъжването си отивали в семейството на своя съпруг, където се ползвали от неговия имот.

Същевременно обаче и във Франция има райони, за които е характерна същата особеност на системата на наследяване, при това тези райони се отнасят към системата на егалитаризма, към която, както бе споменато, може да се отнесе и българската обичайна система на наследяване. Така „в Нормандия селското право... поставя като първо и безспорно условие равенството на наследниците от мъжки пол” докато „в бретонската и анжевенска област... обичаите, обикновено редактирани през XVI век, прокламират категорично безусловното равенство, което този път засяга всички деца: момчета и момичета” (Le Roy Ladurie 1972: 835).

Би могло да се допусне, че спецификата на българската обичайна система на наследяване има своите корени в едно древно патриархално общество в по-широк общоевропейски аспект, като се има предвид констатацията на Жан Ивер, че същата особеност е била характерна и за обичайното наследствено право на древните франки: „Ако франкското право не изглежда да е практикувало изключването на осиновените деца от наследството, то не личи в противоположния смисъл това право да се представя дълбоко повлияно от идеята за равенство между наследниците. Без съмнение то разделя на равни части наследството между синовете” (Yver 1966: 291).

Тук може да се отбележи, че въпросът за лишаването на жените от право на наследство е обект на специално внимание в антропологичната литература, като се има предвид, че този принцип на наследяване се среща и в обичайно-правните системи в други части на света. Той се обяснява с „патрилокалността и се разглежда като основен принцип на патрилинейното, комплексно структурирано семейство” (Касабова-Динчева 2002: 40-41).

Посоченият принцип на наследяване е характерен например и за обичайното право на мароканските бербери – местното, доарабско население на Мароко.

* * *

Берберите в Мароко населяват главно планинските масиви по цялата страна за разлика от арабското население, установило се в равнините и по океанското крайбрежие, като изтласкват местното население в планините. Те се подразделят на три групи: *рифяни* – населяващи планинската верига Риф, простираща се по Средиземноморското крайбрежие на север, собствено *амазири* или *имазири* – населяващи Средните Атласки планини в центъра и *ильох* – населяващи Високите Атласки планини в южната част на страната. Тези групи говорят на три различни диалекта, носещи специални названия, а именно: *тарифит* (tarifite) – на север, *тамазир* (tamazighe) – в центъра, и *ташелит* (tachelhite) – на юг.

Трябва да се отбележи, че ислямизацията на берберите вследствие на арабското нашествие не била равностепенна на арабизация. Макар и ислямизирани, берберите продължавали да живеят според древните си обичаи, запазвайки своите език, социална организация и култура.

Обичайното право на берберите в Мароко се отличава със своята архаичност като право, присъщо на древно общество, принадлежало на доислямската цивилизация в Северна Африка. То се нарича *изреф* (izref) или *азреф* (azref) – старинен термин в

берберските диалекти, означаващ сребро, в частност сребро в качеството на пари, а в по-широк смисъл – означаващ и глоба (Mezzine 1998: 68).

Съществена негова черта е изразяването му само в устна форма и във връзка с това неговата еволютивност: на всички етапи от своето развитие то е можело свободно да се обогатява с нови норми. Именно еволютивният характер на обичайното право на берберите коренно го отличава от мюсюлманското право (шерията), разпорежданията на което са строго дефинитивни. Друга съществена отлика на обичайното право на берберите от мюсюлманското право е отсъствието на специални органи на съдебна власт.

За берберското общество е присъщо всеобщо равенство на членовете му. Това равенство до голяма степен се отнася и до жените. Например в сферата на обичайното семейно право се срещат някои практики, свидетелстващи за по-свободното положение на жените в обществото и несъществуващи в мюсюлманското право. Така у мароканските бербери жената има право да помоли съпруга си да я „изгони”, т.е. да ѝ върне свободата. Такава „изгонена” жена, както и вдовицата, се ползува с доста голяма свобода. Много често тя става *азрия* (*azriya*), буквално „жена без мъж”, което практически означава куртизанка. При това посоченото положение може да бъде временно. След известно време тя може отново да се върне към съпружеския живот. И това нейно поведение не се осъжда нито от роднините ѝ, нито от другите жени (Camps 2002: 245-246).

Според обичайното право на берберите обаче жените не наследявали имот и това се обяснява със стремежа за запазване на целостта на семейното поземлено богатство. Както се изразяват местните селяни пред един изследовател: „Ако нашите жени наследяваха, те щяха да обогатяват семействата на своите мъже и да допринасят за обедняването на своите семейства” (Camps 2002: 246). По този показател обичайното право на берберите съществено се отличава от мюсюлманското право, което предвижда на жените право на наследство.

Трябва да се отбележи, че обичайното право на берберите в Мароко (изреф) с присъщите му особености, отличаващи го от мюсюлманското право (шерият), се е практикувало преди всичко сред втората от горепосочените групи бербери, а именно сред имазирите, населяващи Средните Атласки планини в центъра на страната. Обичайното право на другата голяма група бербери – шлъох – живееща в южната част на страната, във Високите Атласки планини, било до голяма степен повлияно от шерията. Най-съществените прояви на това влияние са наличието в правната система на шлъох на органи на съдебна власт – кадии – и признаване на жените на право на наследство.

В заключение, ако се върнем към българското обичайно право, трябва да припомним, че с течение на времето в традиционната българска обичайна система на наследяване настъпили промени. Както беше отбелязано, след Освобождението под влияние на развитието на новия тип икономика – пазарната, се достигнало до включването в обичайната система на наследяване и на наследниците от женски пол. Така постепенно жените заели равноправно място в обществото в духа на формалното юридическо изравняване на гражданите, провъзгласено от държавното законодателство – бстоятелство, което имало безспорно прогресивно значение.

ЛИТЕРАТУРА

Андреев 1980: *Андреев, М.* История на българската буржоазна държава и право. София.

Касабова-Динчева 2002: *Касабова-Динчева, А.* От обичай към закон? –В: Българска етнология, № 2, 39-55.

Маринов 1894: *Маринов, Д.* Жива старина, кн. IV. Русе.

Camps 2002: *Camps, G.* Les Berbères: mémoire et identité. Paris.

Le Roy Ladurie 1972: *Le Roy Ladurie, E.* Système de la coutume. Structures familiales et coutume d'héritage en France au XVIe siècle. –In: Annales ESC, vol. 27, № 4-5 (juillet-octobre), 825-846.

Mezzine 1998: *Mezzine, L.* Le Droit coutumier. –In: Splendeurs du Maroc. Paris, 68-75.

Yver, 1966: *Yver, J.* Essai de géographie coutumière. Paris.